

УДК(UDC) 930.1:81'42"19"

КАГАНОВ Ю. О.

«РАДЯНСЬКА ЛЮДИНА» В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ: РАДЯНСЬКА І ДИСИДЕНТСЬКА ВЕРСІЇ

У статті здійснено історіографічний огляд феномену «радянської людини» в радянській та дисидентській літературі 1950-х - 1980-х рр. Висвітлено соціополітичні умови, особливості та еволюцію формування радянського академічного дискурсу, наведено основні положення узагальнюючих і конкретно-історичних праць з конструювання проблематики комуністичної свідомості і «радянської людини». Порівнюються архетипи «радянської людини» в інтерпретації радянської дисидентської історіографії.

Ключові слова: «радянська людина», «*homo soveticus*», ідеологія, історіографія.

Історіографічний аналіз, що виходить за рамки розгорнутого бібліографічного опису, вимагає залучення аргументованої теоретичної основи. Найбільш придатним для вивчення наукових студій з історії пізньорадянського суспільства видається підхід «історії понять», біля витоків якої стояли британські вчені Джон Покок та Квентін Скіннер. Широкого поширення вона набула завдяки німецьким історикам Отто Бруннеру, Вернеру Конце та Райнхарду Козеллеку, які заснували багатотомне видання «Фундаментальні історичні поняття» у 1972 р. Історія понять у історіографічному аналізі орієнтує на відстеження змін у ключових концептах, залучених для описання та пояснення проблеми. Особлива увага приділяється єдності наукового тексту та контексту його побутування. Це цілком відповідає парадигмі «лінгвістичного повороту», який здійснив спробу осмислити роль мови та дискурсивних практик у науковому пізнанні. На відміну від альтернативних підходів, зокрема історії пам'ятей та історії інтелектуальних спільнот, історія понять дає змогу розглянути напрацювання різних суспільних та гуманітарних наук у рамках однієї логічної схеми. Її здатність легко подолати наслідки «термінологічної революції» кінця ХХ ст. суттєво спрощує завдання історіографічного аналізу.

Ключовими концептами, навколо яких будуватиметься історіографічний огляд, є «нова радянська людина» (варіації «радянська людина», «*homo soveticus*»), «марксизм-ленінізм» («радянська ідеологія», «комуністична ідеологія») та «масова свідомість» («суспільна свідомість»). Взаємозв'язок цих феноменів в умовах України 1950-х - 1980-х рр. є критерієм для оцінки історіографічного внеску конкретних дослідників. Також залежно від масштабу вивчення проблеми доцільно виділити три рівні праць: 1) узагальнюючі праці з конструювання «комуністичної свідомості» після 1953 р.; 2) дослідження щодо формування «*homo soveticus*» в УРСР 1950-х - 1980-х рр.; 3) студії, що висвітлюють окремі аспекти цього процесу.

Каганов Юрій Олегович - кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи, доцент кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету (Україна). Orcid ID: 0000-0001-6889-7377

Радянський академічний дискурс формувався в умовах жорсткої цензури та чіткого державного замовлення на обґрунтування тез комуністичної пропаганди. Він був, з одного боку, частиною системи конструювання «нової людини», з іншого боку, робив обмежені спроби дослідити цей процес у рамках, відведених офіційною ідеологією. Коло питань, пов'язаних з трансформацією суспільної свідомості, належало до компетенції філософії, історії КПРС, а також дисципліни «Науковий комунізм», яка проходила процес становлення в пізньорадянську добу.

Характерною рисою радянського дискурсу є велика кількість праць, присвячених свідомості радянських людей загалом. Їх можна лише із застереженнями назвати науковими, адже по суті вони давали розгорнуті коментарі до офіційних тез комуністичної пропаганди і своїми заздалегідь визначеними відповідями нагадували середньовічну схоластику. Домінуючою темою у суспільствознавчій думці СРСР протягом 1950-х рр. стали мораль та «пережитки» капіталізму в масовій свідомості.

У працях Д. Вотінцева (1954 р.) та Ф. Байкіна (1955 р.) озвучувалася теза про успішне засвоєння радянськими громадянами соціалістичних цінностей, до яких приписували колективізм, високу ідейність, любов до праці, впевненість у майбутньому [11; 3].

Емпіричних даних, які б підтвердили наведені твердження, не надавалося. Існуючі очевидні відхилення від канонів комуністичної моралі пояснювалися виключно історичними факторами, тобто спадщиною дореволюційної культури. Альтернативну точку зору намагався представити філософ С. Ковальов, який захистив 1954 р. докторську дисертацію на тему «Про комуністичне виховання трудящих». Згідно з ним, «пережитки капіталізму» в суспільній свідомості відтворювалися не лише завдяки культурній інерції, але й через соціальну нерівність в радянському суспільстві [24]. Ідеї Ковальова зустріли різкий опір цензури, яка оцінила їх як «шкідливі». Як наслідок, вони не були допущені до публікації, а сам вчений був позбавлений ступеня доктора наук. Подальші його публікації засвідчили, що дослідник не змінив власної точки зору, але був змушений формулювати її значно обережніше [1, с. 264-266].

Різка активізація досліджень щодо суспільної свідомості відбулася після XXII з'їзду КПРС (1961 р.), на якому було проголошено про формування «радянського народу» та визначено час переходу до комунізму. Публікації М. Заглади (1962 р.) та Л. Буєвої (1965 р.) приписували «соціалістичній особистості» високий рівень політичної свідомості, розуміння громадянського обов'язку, патріотизм та інтернаціоналізм, колективізм [17; 5, с. 25]. Збірник «Комунізм та особистість» за редакцією Д. Чеснокова доповнював цей перелік трансформацією потреб та культурного рівня людини, формулюючи картину «гармонії людини в суспільстві» [26]. Ці твердження базувалися на розмірковуваннях авторів, підкріплених цитатами класиків марксизму-ленінізму та критикою західних дослідників.

Головним експертом з питання формування «радянської людини» протягом 1970-х - початку 1980-х рр. став заступник завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС, доктор філософських наук Г. Смирнов. Він систематизував розрізнені тези щодо історії виникнення, ключових рис та

методів формування «нової людини» в єдину концепцію, що лягла в основу ідеологічної роботи в СРСР. Згідно з ним, «соціалістичний тип особистості» вирізняється домінуванням суспільних інтересів над приватними, готовністю працювати на благо держави, колективізмом та інтернаціоналізмом [33, с. 220, 223-224, 232-233]. Праці Г. Смирнова мали закрити найбільш вразливі місця в радянській пропаганді. Він офіційно визнав серйозні відмінності серед населення СРСР за соціальним та професійним статусом (національні розбіжності не згадувалися), наявність антирадянських соціальних типів [33, с. 279-321]. Однак їх існування пояснювалося як виключення із загальної логіки розвитку суспільства, яке буде ліквідовано в процесі переходу до комунізму.

Радянський академічний дискурс не акцентував увагу на особливостях конструювання «*homo soveticus*» в окремих республіках, зокрема УРСР. Прикладні дослідження, проведені в радянській Україні О. Капто (соціологічні обстеження робітничої молоді республіки) [23], М. Моторнюка (роль КПУ в конструюванні «нової людини» за допомогою середньої школи) [28] та О. Сарани (вплив компартійної періодики на жителів Донбасу) [31] виступали як ілюстрація до загальносоюзних процесів. Питання про національну або регіональну специфіку не порушувалося.

Найбільш масовими в інформаційному просторі СРСР 1960-х - 1980-х рр. були дослідження, присвячені окремим аспектам виникнення «радянської людини». В. Блюмкін та М. Журавков намагалися вивести філософське підґрунтя тези щодо формування нової «комуністичної» моралі в процесі трансформації людини та суспільства [4; 16]. М. Іванчук та С. Спасибенко виконували ідентичну роботу щодо питання про потреби «нової людини» [20; 35]. В. Савельєв на основі статистики з офіційних ЗМІ ілюстрував тезу про однорідність суспільної свідомості громадян СРСР. Цікаво, що ключовий акцент він робив не на політичній мобілізації населення та його свідомій участі в «будівництві комунізму», а на результатах соціальної політики КПРС, що свідчить про «споживацький поворот» в пізньорадянській ідеології [30, с. 15]. А. Колодний в рамках антирелігійної кампанії приписував «соціалістичній» особистості оптимізм як результат служіння «вищій меті» у вигляді комунізму [25, с. 76-83].

До значення ЗМІ у конструюванні справжнього «творця комунізму» звернулися М. Шумський та І. Маковейчук. У стилі традиційної пізньорадянської риторики вони подавали періодику СРСР як ключовий канал трансляції образу ідеального радянського громадянина. Водночас питання про рівень засвоєння населенням пропонованих цінностей обходилося [38; 27]. У контексті вивчення літературного процесу описання «радянської людини» наводили Н. Алексєєва, Г. Штонь та М. Жулинський [8; 37; 15]. Вони чітко сформулювали роль літератури у конструюванні типу особистості, яка ставить державний інтерес вище за особисті, соціальні чи національні мотиви.

Опис «нової людини» обов'язково фігурував у дослідженнях з радянської культури. В. Каїрян намагався підтвердити тезу про передовий характер культурної спадщини СРСР і, відповідно, людини, яка формується в її оточенні [21]. С. Вишневський до рис «творця комунізму» включав глибоке засвоєння тез комуністичної ідеології, домінування суспільних інтересів над

приватними, патріотизм та загальносоюзну національну гордість, високу мораль, дисциплінованість [9, с. 61-71]. Показово, що у його дослідженні ставиться знак рівності між культурою та ідеологічною обробкою населення. Праця Т. Снегірьової наводила цікаві порівняння трансформації людини в СРСР та його сателітах у Центральній Європі. Вона обстоює досить сміливі (на 1981 р.) тези про соціокультурну стратифікацію та національні проблеми у країнах соціалістичних таборів [34]. Окремої згадки заслуговує збірник «Усі фарби буття. Духовний світ радянської людини» (1985 р.), який на основі життєвих історій окремих людей намагався вивести колективну біографію «нової людини по-радянськи» за схемою «людина і праця, людина і обов'язок, людина і культура» [12].

Офіційну версію прав та свобод «homo soveticus» можна знайти в дослідженнях радянських юристів 1960-х - 1980-х рр. Вони представляють собою коментарі до відповідних розділів чинної на момент написання конституції СРСР з додаванням цитат класиків марксизму-ленінізму та критикою капіталістичного ладу. Власне, їх важко відрізнити від філософських чи історичних праць, адже жодні проблемні питання радянського законодавства не згадуються. Повною мірою такий підхід є характерним для робіт Л. Воеводіна, В. Шевцова, Л. Григоряна, М. Вітрука тощо [10; 36; 14; 7].

Активізація громадської думки під час «перебудови» не могла не вплинути на радянські наукові студії. У 1990 р. з'являється стаття «Радянська людина. Хто вона?» співробітника Всесоюзного центру вивчення громадської думки Л. Сєдова. Вона констатувала відсутність як методологічно, так і емпірично достовірно даних про «радянську людину». Водночас автор представив попередні результати досліджень суспільної свідомості в СРСР, зокрема докази її амбівалентності [32, с. 33-35]. Того ж року відбувся проблемно-пошуковий семінар в Академії наук СРСР, присвячений кризі сприйняття комуністичної ідеології суспільством [21]. Офіційні інтерпретації «homo soveticus» було піддано різкій критиці у збірнику «Природа людини та соціалізм» (1991 р.). У ньому чітко озвучувалася теза про марксистську концепцію «нової людини» як спосіб маніпулювання населенням з боку державного апарату [29, с. 131].

Загалом, можна констатувати, що радянський академічний дискурс був складовою механізмом конструювання комуністичного типу людини і нездатним на його об'єктивне висвітлення у філософській, історичній, соціологічній та інших площинах. Образ «будівника комунізму», трансльований у подібних наукових працях, відображав не реальний тип людини, а, перш за все, ідеального громадянина з точки зору політичних еліт СРСР: керованого, залежного від держави, уніфікованого культурно та політично.

Дисидентський дискурс «радянської людини»

Власні оцінки трансформаціям особистості в умовах пізньорадянського ладу давали наукові розвідки діячів дисидентського руху. Вони також мали змогу безпосередньо спостерігати процес та наслідки конструювання «радянського типу людини». Однак, на відміну від радянського академічного, дисидентський дискурс не був системним, а формувався у вигляді окремих розрізнених публікацій, які вдавалося оприлюднити попри протидію репресивної системи або ж в еміграції.

Масові арешти українських дисидентів у 1972 р. дають поштовх для написання історико-філософського трактату «Право жити» Юрія Бадзьо. Автор - колишній співробітник АН УРСР - докладно аналізує національну політику радянської влади, офіційну версію історії України, політичні реалії «розвиненого соціалізму». Окрему увагу він звертає на становище людини в умовах УРСР. Ідеологічна політика КПРС, на його думку, призвела до формування у жителів республіки відчуття фаталізму (усе залежить від влади), безініціативності (головний обов'язок - виконувати вказівки), відчуття впевненості у завтрашньому дні (нічого не зміниться), розуміння неоднозначності реалій («у космосі - сотні радянських супутників, а товарів широкого попиту не вистачає»), морального спустошення (процвітання хабарництва) [2].

Величезна роль в осмисленні феномену «нової радянської людини» належить філософу та письменнику Олександрю Зинов'єву. У 1978 р. за критику «радянського способу життя» він був висланий за межі СРСР та позбавлений громадянства. Вже в еміграції з'являються його сатиричний роман («роман-донос-звіт-трактат» за його власним визначенням) «Гомо советікус» та соціологічні етюди «Комунізм як реальність». О. Зинов'єв категорично заперечував погляд на «радянську людину» як жертву тоталітарної пропаганди. «Homo soveticus» у його трактовці постає як ядро пізньорадянського суспільства, головний носій його цінностей і головний апологет існуючих порядків. Такий тип особистості цілком усвідомлює інформаційні маніпуляції компартійного апарату, але сприймає їх як своєрідну виставу, якій не варто довіряти. Ключовими рисами «радянської людини», на думку філософа, були внутрішні протиріччя, моральний занепад, непоганий рівень освіти («широкі народні маси ще не доросли до рівня справжнього гомососа»), колективний характер, щира підтримка державної політики у поєднанні з її епізодичною критикою [18]. Причиною появи «homo soveticus» є «комунальність» - природне прагнення людини вижити, покращити своє становище, забезпечити надійне майбутнє тощо [19]. Висновки О. Зинов'єва базувалися, перш за все, на його спостереженнях за собою та своїм оточенням. Природно, в його інтерпретації «нова людина» по-радянськи - це фактично представник інтелігенції, що виріс у інформаційному середовищі комуністичного режиму, розуміє недоліки цього режиму, але не знає і не вміє жити інакше. На нашу думку, такий підхід надзвичайно звужує поняття «радянська людина» - лише до однієї соціальної групи.

Петро Вайль та Олександр Геніс емігрували з СРСР у 1977 р. Через 8 років вони опублікували спільну книгу про світогляд жителів СРСР 1961-1968 рр. На їх погляд, вказані 8 років стали часом появи особливого покоління радянських людей на фоні кульмінації комуністичної утопії. Культурними категоріями, що визначали цінності епохи, стали футуристичні ідеї Хрущова («комунізм за 20 років», освоєння космосу), розквіт романтичної літератури, поширення гуманістичних ідеалів шестидесятників тощо. «Радянська людина» у інтерпретації П. Вайля та О. Геніса постає як фізично та духовно розвинена особистість, яка із захопленням сприймала заклики до будівництва комунізму, виявляла інтерес до наукових та мистецьких новацій, мала простір для вираження незадоволення владою [6]. Головним недоліком дослідження

стала ідеалізація епохи та суспільства 1960-х рр. Фактично робота є рефлексією авторів над власною юністю і перенесення суб'єктивної візії на все суспільство.

Відомий історик та письменник Михайло Геллер був заарештований у 1950 р. і засуджений до 15 років таборів. У 1963 р. йому вдалося залишити СРСР. Головною темою його наукових пошуків стала історія радянської системи, її вплив на літературу та особистість. 1985 р. вийшла друком книга «Машина та гвинтики. Історія формування радянської людини». Автор детально дослідив погляди засновників комуністичної ідеології на «нову людину» та виділив ключові риси «творця соціалізму» пізньорадянської доби. До останніх він відносив інфантилізм, віру в диво, поклоніння перед авторитетом влади, працю як головний сенс існування [13]. М. Геллер також спробував систематизувати та описати інструменти творення «нової людини»: репресії, державний контроль над економікою, тотальна корупція, освіта, родинні норми, державна міфологія, культура та мова. Йому вдалося уникнути властивого для дисидентського дискурсу акценту на особистому досвіді. Водночас праця спиралася на художні твори та офіційні радянські видання, що примушує розглядати більшість тез автора як припущення, а не доведені факти.

Загалом, дисидентський дискурс «нової людини» став критичною альтернативою радянській пропаганді протягом 1970-х - 1980-х рр. Його специфікою стала опора авторів на власний досвід взаємин з радянською системою. У силу цього він не міг створити об'єктивної та системної картини конструювання особистості комуністичного типу. Але в умовах інформаційного дефіциту «залізної завіси» висловлені ним спостереження спричинили величезний вплив на розвиток західних досліджень про роль людини у комуністичній системі.

-
1. Алымов С. Понятие «пережиток» и советские социальные науки в 1950-1960-е гг. / С. Алымов *Антропологический форум*. 2012. №16. С. 261-287.
  2. Бадзьо Ю.В. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Ю. В. Бадзьо. К. : Таксон, 1996. 400 с.
  3. Байкін Ф. Ф. Моральне обличчя радянської людини / Ф. Ф. Байкін. К., 1955. 40 с.
  4. Блюмкин В.А. О чести и достоинстве советского человека / В. А. Блюмкин. Москва : Знание, 1974. 62 с.
  5. Буева Л.П. Формирование индивидуального сознания в процессе перехода к коммунизму. / Л. П. Буева. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1965. 64 с.
  6. Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. М. : Новое литературное обозрение, 1996. 368 с.
  7. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР / Н. В. Витрук. М. : Юрид. лит., 1985. 175 с.
  8. Виховання почуттів. Література і нова людина / Н. В. Алексєєва [та ін.] ; відп. ред. В. П. Іванисенко. К. : Наукова думка, 1966. 295 с.
  9. Вишневский С.С. Формирование духовного облика советского человека / С. С. Вишневский. М. : Мысль, 1986. 204 с.
  10. Воеводин Л.Д. Свобода личности и правовое положение граждан в советском общенародном государстве / Л. Д. Воеводин. М. : Госюриздат, 1963. 48 с.
  11. Вотинцев Д. А. Пережитки капитализма в сознании людей в условиях перехода от социализма к коммунизму и пути их преодоления: Автореферат дис. ... канд. философ. наук. М., 1954. 16 с.
  12. Все краски бытия: Духовный мир советского человека: сборник / сост. В. Л. Сагалова.

Москва: Книга, 1985. 176 с.

13. Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека / М. Геллер. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1985. 335 с.

14. Григорян Л. А. Советское государство и личность / Л. А. Григорян. Москва: Знание, 1978. 64 с.

15. Жулинський М. Г. Людина як міра часу: концепція людини і проблема характеру в сучасній радянській літературі / М. Г. Жулинський. Київ : Дніпро, 1979. 275 с.

16. Журавков М. Г. Социализм и мораль. Некоторые черты и особенности формирования морали советского общества / М. Г. Журавков. АН СССР. Ин-т философии. Москва: Наука, 1974. 263 с.

17. Заглада Н. Советские люди - творцы коммунизма / Н. Заглада. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962. 30 с.

18. Зиновьев А. А. Homo советикус. Пара беллум / А. А. Зиновьев. М.: Моск. рабочий, 1991. 414 с.

19. Зиновьев А. А. Коммунизм как реальность / А. А. Зиновьев. М.: Центрполиграф, 1994. 495 с.

20. Иванчук Н. В. Потребности социалистической личности / Н. В. Иванчук. М.: Мысль, 1986. 192 с.

21. Идеи социализма и реальности советского общества : материалы проблемно-поискового семинара Научного совета 1989 г. М. : Науч. совет АН СССР, 1990. 76 с.

22. Каирян В. М. Преемственность в развитии культуры в условиях социализма / В. М. Каирян; АН СССР. Москва: Наука, 1971. 212 с.

23. Капто А. С. Общественная активность как нравственная черта строителя коммунизма: (На материалах конкретно-социологических исследований, проведенных среди рабочей молодежи Украины) : автореферат дис. ... канд. филос. наук. Киев, 1966. 24 с.

24. Ковалев С. М. О коммунистическом воспитании трудящихся / С. М. Ковалев. Изд. 2-е. М.: СОЦЭКГИЗ, 1960. 526 с.

25. Колодний А. М. Оптимізм радянської людини / А. М. Колодний. К.: Політвидав України, 1984. 87 с.

26. Коммунизм и личность. М.: Политиздат, 1964. 343 с.

27. Маковейчук И. М. Советская печать - мощное средство коммунистического воспитания и организации масс в условиях развитого социализма : дис... доктора ист. наук : 07.00.02 / И. М. Маковейчук. К.: АН УССР Ин-т истории, 1984. 433 с.

28. Моторнюк Н. М. Партийное руководство общеобразовательной школой и повышением ее роли в формировании нового человека в условиях развитого социализма : опыт Компартии Украины : дис... доктора исторических наук : 07.00.01. К., 1979. 432 с.

29. Природа человека и социализм : сб. обзоров / [редкол. : В. И. Гиренок, В. Е. Ермолаева (отв. ред.) М. : ИНИОН АН СССР, 1991. 202 с.

30. Савельев В. Л. Зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму / В. Л. Савельєв. *Український історичний журнал*. 1980. № 12. С. 5-15.

31. Сарана А. А. Роль партийной печати Украины в коммунистическом воспитании трудящихся Донбасса в годы восьмой пятилетки (1966-1970 гг.) : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.01. Донецк, 1984. 228 с.

32. Седов Л. А. Советский человек: кто он? *Человек* / Л. А. Седов. М., 1990. Вып 2. С. 33-35.

33. Смирнов Г. Л. Советский человек. Формирование социалистического типа личности / Г. Л. Смирнов. М.: Политиздат, 1973. Изд. 2-е. 415 с.

34. Снегирева Т. И. Духовная культура развитого социалистического общества: проблемы формирования социалистического сознания в европейских странах социализма / Т. И. Снегирева. М.: Наука, 1981. 147 с.

35. Спасибенко С. Г. Диалектика формирования способностей и потребностей личности в условиях развитого социализма / С. Г. Спасибенко. М.: Знание, 1983. 64 с.

36. Шевцов В. С. Советское государство и личность / В. С. Шевцов. Москва: Советская Россия, 1978. 155 с.

37. Штонь Г. М. Становлення нової людини і літературний процес: із спостережень над українською радянською прозою 60-70-х років / Г. М. Штонь. Київ : Наукова думка, 1978. 147 с.

38. Шумский Н. С. Социальная роль советской печати в формировании духовных интересов личности: (методологические и социологические аспекты) : автореферат дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Киев, 1972. 27 с.

References

1. Alymov S. Ponjatie «perezhitok» i sovetskie social'nye nauki v 1950-1960-e gg. Antropologicheskij forum. 2012. №16. S.261-287.
2. Badz'o Ju.V. Pravo zhyty: Ukrai'na v skladi SRSR, ljudyna v systemi totalitarnogo socializmu. K.: Takson, 1996. 400 s.
3. Bajkin F.F. Moral'ne oblychchja radjans'koi' ljudyny. K., 1955. 40 s.
4. Bljumkin V.A. O chesti i dostoinstve sovetskogo cheloveka. Moskva : Znanie, 1974. 62 s.
5. Bueva L.P. Formirovanike individual'nogo soznaniya v processe perehoda k kommunizmu. - Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1965. 64 s.
6. Vajl' P., Genis A. 60-e. Mir sovetskogo cheloveka. M. : Novoe literaturnoe obozrenie, 1996. 368 s.
7. Vitruk N.V. Pravovoj status lichnosti v SSSR. M.: Jurid. lit., 1985. 175 s.
8. Vyhovannja pochuttiv. Literatura i nova ljudyna / N. V. Aleksjejeva [ta in.]; vidp. red. V. P. Ivanysenko. K.: Naukova dumka, 1966. 295 s.
9. Vishnevskij S.S. Formirovanie duhovnogo oblika sovetskogo cheloveka. M.: Mysl', 1986. 204 s.
10. Voevodin L.D. Svoboda lichnosti i pravovoe polozhenie grazhdan v sovetskom obshhenarodnom gosudarstve. M. : Gosjurizdat, 1963. 48 s.
11. Votincev D. A. Perezhitki kapitalizma v soznanii ljudej v uslovijah perehoda ot socializma k kommunizmu i puti ih preodolenija: Avtoreferat dis. ... kand. filosof. nauk. M., 1954. 16 s.
12. Vse kraski bytija: Duhovnyj mir sovetskogo cheloveka: sbornik / sost. V. L. Sagalova. Moskva: Kniga, 1985. 176 s.
13. Geller M. Mashina i vintiki: istorija formirovanija sovetskogo cheloveka. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1985. 335 s.
14. Grigorjan L. A. Sovetskoe gosudarstvo i lichnost'. Moskva: Znanie, 1978. 64 s.
15. Zhulyns'kyj M. G. Ljudyna jak mira chasu: koncepcija ljudyny i problema harakteru v suchasnij radjans'kij literaturi / M. G. Zhulyns'kyj. Kyi'v: Dnipro, 1979. 275 s.
16. Zhuravkov M. G. Socializm i moral'. Nekotorye cherty i osobennosti formirovanija morali sovetskogo obshhestva / AN SSSR. In-t filosofii. Moskva: Nauka, 1974. 263 s.
17. Zaglada N. Sovetskie ljudi - tvorcy kommunizma. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1962. 30 s.
18. Zinov'ev A. A. Gomo sovetikus. Para bellum. M. : Mosk. rabochij, 1991. 414 s.
19. Zinov'ev A. A. Kommunizm kak real'nost'. M.: Centrpoligraf, 1994. 495 s.
20. Ivanchuk N. V. Potrebnosti socialisticheskoy lichnosti / N. V. Ivanchuk. M. : Mysl', 1986. 192 s.
21. Idei socializma i real'nosti sovetskogo obshhestva : materialy problemno-poiskovogo seminaru Nauchnogo soveta 1989 g. M. : Nauch. sovet AN SSSR, 1990. 76 s.
22. Kairjan V.M. Preemstvennost' v razvitii kul'tury v uslovijah socializma / V. M. Kairjan ; AN SSSR. Moskva: Nauka, 1971. 212 s.
23. Kapto A. S. Obshhestvennaja aktivnost' kak npravstvennaja cherta stroitelja kommunizma: (Na materialah konkretno-sociologicheskikh issledovanij, provedennyh sredi rabochej molodezhi Ukrainy) : avtoreferat dis. ... kand. filosof. nauk. Kiev, 1966. 24 s.
24. Kovalev S. M. O kommunisticheskom vospitanii trudjashhihsja. Izd. 2-e. M.: SOJEGKIZ, 1960. 526 s.
25. Kolodnij A. M. Optimizm radjans'koi' ljudini. K. : Politvidav Ukraïni, 1984. 87 s.
26. Kommunizm i lichnost'. M.: Politizdat, 1964. 343 s.
27. Makovejchuk I. M. Sovetskaja pechat' - moshhnoe sredstvo kommunisticheskogo vospitanija i organizacii mass v uslovijah razvitogo socializma : dis... doktora ist. nauk : 07.00.02 / I.M. Makovejchuk. K.: AN USSR In-t istorii, 1984. 433 s.
28. Motornjuk N. M. Partijnoe rukovodstvo obshheobrazovatel'noj shkoloj i povysheniem ee roli v formirovanii novogo cheloveka v uslovijah razvitogo socializma: opyt Kompartii Ukrainy : diss... doktora istoricheskikh nauk : 07.00.01. K., 1979. 432 s.
29. Priroda cheloveka i socializm : sb. obzorov / [redkol. : V.I. Girenok, V.E. Ermolaeva (otv.red.) M. : INION AN SSSR, 1991. 202 s.
30. Savel'jev V. L. Zmicnennja social'no-politychnoi' ta idejnoi' jednosti radjans'kogo suspil'stva na etapi rozvynutogo socializmu. Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. 1980. № 12. S. 5-15.
31. Sarana A. A. Rol' partijnoj pečati Ukrainy v kommunisticheskom vospitanii trudjashhihsja Donbassa v gody vos'moj pjatiletki (1966-1970 gg.) : dissertacija ... kandidata istoricheskikh nauk : 07.00.01. Doneck, 1984. 228 c.
32. Sedov L. A. Sovetskij chelovek: kto on? Chelovek. M., 1990. Vyp 2. S. 33-35.
33. Smirnov G. L. Sovetskij chelovek. Formirovanie socialisticheskogo tipa lichnosti. M.: Politizdat, 1973. Izd. 2-e. 415 s.
34. Snegireva T. I. Duhovnaja kul'tura razvitogo socialisticheskogo obshhestva : problemy

formirovaniya socialisticheskogo soznaniya v evropejskih stranah socializma. M.: Nauka, 1981. 147 s.

35. Spasibenko S. G. Dialektika formirovaniya sposobnostej i potrebnostej lichnosti v uslovijah razvitogo socializma. M.: Znanie, 1983. 64 s.

36. Shevcov V. S. Sovetskoe gosudarstvo i lichnost'. Moskva : Sovetskaja Rossija, 1978. 155 s.

37. Shton' G. M. Stanovlennja novoi ljudini i literaturnij proces: iz sposterezhen' nad ukrains'koju radjans'koju prozoju 60-70-h rokov. Kiiv : Naukova dumka, 1978. 147 s.

38. Shumskij N. Š. Social'naja rol' sovetskoj pečati v formirovanii duhovnyh interesov lichnosti : (metodologicheskie i sociologicheskie aspekty) : avtoreferat dis. ... kand. filos. nauk : 09.00.01. Kiev, 1972. 27 s.

Каганов Ю. О.

кандидат исторических наук, доцент, Запорожский национальный университет (Украина). *Orcid ID: 0000-0001-6889-7377.*

«СОВЕТСКИЙ ЧЕЛОВЕК» В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: СОВЕТСКАЯ И ДИССИДЕНТСКАЯ ВЕРСИИ

В статье осуществлен историографический обзор феномена «советского человека» в советской и диссидентской литературе 1950-х - 1980-х гг. Освещены социополитические условия, особенности и эволюция формирования советского академического дискурса, приведены основные положения обобщающих и конкретно-исторических работ по конструированию проблематики коммунистического сознания и «советского человека». Сравниваются архетипы «советского человека» в интерпретации советской и диссидентской историографии.

Ключевые слова: «советский человек», «homo soveticus», идеология, историография.

Kahanov Yu. O.

PhD, Associate Professor, Zaporizhzhia National University (Ukraine). *Orcid ID: 0000-0001-6889-7377.*

«HOMO SOVETICUS» IN HISTORIOGRAPHY DISCOURSE: SOVIET AND DISSIDENT ACCOUNTS

The article presents historiographic coverage of “Homo Sovieticus” phenomenon in Soviet and dissident literature of the 1950-1980s. It outlines social-political conditions, main features and evolution of forming soviet academic discourse. The research brings forward the key ideas of general and special history papers dedicated to building up issues of communist awareness and “Homo Sovieticus”. It presents comparative analysis of the archetypes of “Homo Sovieticus” interpreted by Soviet dissident historiography.

The key concepts that have contributed to generating historiographic perspective are the ones of “new Soviet citizen” (alternatively “Soviet citizen”, “homo soveticus”), “Marxism-Leninism”, (“Soviet ideology”, “communist ideology”) and “public consciousness” (“Social conscience”).

Soviet academic discourse was formed under the influence of strict censorship and clear state order for substantiation of the main points of communist propaganda. On the one hand, academic discourse was the integral part of the system of shaping up a “new citizen”, whereas, on the other, it undertook limited endeavors to analyze this process under the frameworks allowed by official ideology.

Soviet academic discourse proved to be an integral part of the system of shaping up a communist type of person. The image of a “constructor of communism”, promoted in such type of academic papers, reflected not the real type of person, but primarily an ideal citizen from the viewpoint of political elites of the USSR, i.e., an individual easy to lead, dependent on the state, culturally and politically unified.

Furthermore, Soviet academic discourse did not highlight any of the features of a “homo soveticus” in particular Soviet republics, including Ukraine.

The dissident discourse of a “new citizen” became a critical alternative to soviet propaganda during 1970-80s. Its specificity was determined by the fact that dissident authors relied on personal experience of relationship with Soviet system. On the contrary to Soviet academic discourse, the dissident discourse was deprived of any systematic character; it was shaped by single separate publications, which were made possible to publish in spite of resistance of repressive system, or, alternatively, in exile.

Key words: «Homo Sovieticus», ideology, historiography.